

PARAFRÁZIS ÉS FORDÍTÁS A PARAFRÁZIS SZEREPE A NYELVEK KÖZÖTTI ÉS A NYELVEN BELÜLI FORDÍTÁSI FOLYAMATBAN

DOBOS CSILLA

Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

3515 Miskolc-Egyetemváros

nycdobos@uni-miskolc.hu

Kivonat: A tanulmány a parafrázisok alkalmazásának lehetőségeit vizsgálja a különböző fordítói átváltási műveletek során, valamint a szakemberek és a laikusok közötti kommunikációra jellemző nyelven belüli átfordítási folyamatban. Az elemzések elméleti háttérét az értelem-szöveg-modell parafrázis értelmezése adja, mely szerint a parafrázis mint az értelmezések azonosításának egyik eszköze, alkalmas a megnyilatkozások közötti szemantikai azonosságon vagy hasonlóságon alapuló ekvivalenciaviszonyok meghatározására.

Kulcsszavak: parafrázis, parafrazeálás, értelem-szöveg-modell, nyelvek közötti fordítás, nyelven belüli fordítás, szövegű fordítás, átváltási műveletek, szakemberek, laikusok

1. A parafrázis terminus különböző értelmezései

A parafrázis szó a görög παρά (mellette, a közelben) és φράσις (nyelvi kifejezés) szavak összetételéből származik, köznyelvi értelemben egy szöveg vagy egy szövegrészlet tartalmának ugyanazon a nyelven, saját szavakkal történő elmondását, értelmezését, magyarázó elbeszélését jelenti. A parafrázis terminus egyaránt használatos a stilisztika, a retorika, a fordításelmélet, a pragmatika, az irodalomtudomány, a zeneművészet és a logika¹ területén, ezért jelentésének és alapvető jegyeinek meghatározása – az egyes tudományágak eltérő szempontjaitól függően – szűkebb és tágabb értelemben is előfordul a szakirodalomban. A különböző tudományterületek által kimunkált definíciók közös gondolati magva **szemantikai** sikon ragadható meg, s az eredeti szöveg és a parafrázis jelentésbeli kapcsolatára vonatkozik. A meghatározások alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy ez a kapcsolat azonosságot, ekvivalenciát, hasonlóságot vagy rokonértelműséget feltételez.

A vizsgált terminus további alapvető ismérveként jelenik meg a definíciók többségében a parafrázis **létrehozásának folyamatára** utaló jegy: átdolgozás, átfogalmazás, átültetés, átköltés, illetve ezen ismérv konkretizálása a módszer megnevezésével: kifejtés, körülírás, magyarázat. Ebben az értelemben parafrázisnak tekinthető az egynyelvű szótárak értelmező szócikke, amelyben egy szó vagy egy kifejezés értelmének a visszaadása ugyanazon nyelvnek más szavaival, illetve kifejezéseivel történik (pl. *antonímia* – *ellentétes jelentés*, *allegória* – *olyan beszéd vagy szöveg, amely mást mond és mást jelent*). A jelentések explikálásán kívül a leíró nyelvészetben gyakran alkalmazzák a parafrázist a grammatikai kategóriák magyarázatára is (Conrad 1988: 171). Például a felszólító módú német *Geh! (Menj!)* ige magyarázó parafrázisa a következő: *Ich befehle dir zu gehen. (Megparancsolom, hogy menj.)*

A parafrázis vonatkozhat **egyetlen fogalomra** (pl. *Sosem láttam gyilkost azelőtt ... hogy ezzel a derék szóval illessem azt, aki kiolt egy életet.*), vagy **összetettebb alakzatokra**, vagyis szövegrészetekre és teljes szövegekre is (pl. *Amikor az isten rádöbbsent arra, hogy mindentudó, hirtelen rettenetesen unatkozni kezdett, mivel bármi történt is, tudta előre a végét. Nem érte többé semmilyen meglepetés; nem volt semmi, amit már ne tudott volna.*) (Beaugrande – Dressler 2000: 88). Ezen ismerv mentén nyílik lehetőség arra, hogy elhatároljuk a parafrázist a perifrázistól.² Mindkét fogalom a ‘más szavakkal való mondást’ rejtí magában, azonban a perifrázis olyan retorikai szerkezet, illetőleg szóképhez is csatlakozó stílus eszköz, amelyben “egyetlen szóval megnevezhető fogalmat több szóból álló kifejezés, vagy valamilyen nyelvi szerkezet (összetett szó, szintagma, mondat) helyettesít” (Szathmári 2008: 450-451). Ezzel szemben a parafrázisban a helyettesítés nemcsak olyan fogalomra, tárgyra, személyre, tulajdonságra vagy eseményre vonatkozik, amely egyetlen szóval jelölhető, hanem szövegekben kifejezésre jutó komplex tartalmakra. A két fogalom jelentésének van tehát egy közös tartománya, ugyanakkor a parafrázis tágabban értelmezendő, s magában foglalja a perifrázisok többségét.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a parafrázis mind vonatkozásának tárgyát, mind pedig létrehozásának módját tekintve rendkívül sokrétű kategória. Ezért célszerűnek látszik, hogy a nyelvi szinteknek és a parafrázisok funkcióinak megfelelően különbséget tegyünk egyes **típusai** között. A **szintaktikai** (strukturális) parafrázisok a mondat szintjén megfigyelhető jelenséget takarnak, melynek tipikus megnyilvánulási formái a szórend megváltoztatása, az aktív-passzív transzformáció (pl. *Rolf hilft Dietmar. - Dietmar wird von Rolf geholfen.*), valamint a téma-réma szerkezet felcserélése (pl. *Tegnap vizsgáztam alkalmazott nyelvészetből. - Alkalmazott nyelvészetből vizsgáztam tegnap.*). **Lexikai** parafrázisoknak tekintjük a szinonimasorokat (pl. *Vorführdame, Mannequin, Modell*), valamint az egynyelvű szótárakra jellemző szómagyarázatokat (pl. *agglegény - nőtlen férfi*). Ebbe a csoportba tartozik a legtöbb költői perifrázis is, amikor a szerző stilisztikai oknál fogva nem nevezi meg az adott fogalmat, hanem valamilyen szembeötlő tulajdonsága alapján más szavakkal fejezi ki (pl. *ég - csillagok hona, színész - Thalia papja*). Ez a fajta körülírás nemcsak a költői nyelvhasználatra, hanem a köznyelvre (pl. *sör - folyékony kenyér, játékautomata - felkarú rabló*) és a hivatalos stílusra is jellemző (pl. *intézkedik - intézkedést foganatosít*). A lexikai parafrázisok a kifejezendő fogalom jelentése alapján további csoportokra oszthatók, így például a földrajzi nevekkal (pl. *Róma - az örök város, Finnország - az ezer tó országa, Debrecen - kálvinista Róma*), az ismert emberekkel (pl. *Blaha Lujza - a nemzet csalogánya, Wesselényi Miklós - az árvízi hajós, Berzsenyi Dániel - a niklai remete*), anyagnevekkel (pl. *szén - fekete gyémánt, gyapot - fehér arany, alumínium - magyar ezüst*) stb. kapcsolatos körülírásokra. További klasszifikációra nyílik lehetőség, amennyiben a kifejezendő fogalom és a körülírásban alkalmazott nyelvi szerkezettel jelölt fogalom közötti külső vagy belső kapcsolatot vizsgáljuk (pl. metafora, eufemizmus, kakofemizmus) vagy a körülírásra használt nyelvi szerkezet idiomatikuságát vesszük górcső alá (pl. *sír - itatja az egereket, fukar - fogához veri a garast, elutasít - kosarat ad*). Amennyiben a parafrázis vonatkozási tárgya a szótól és a mondattól összetettebb nyelvi egység, **szövegszintű** parafrázisról beszélünk. Elképzelhető, hogy a parafrázisalkotási folyamat

eredménye ebben az esetben is egy szókapcsolat, vagy egy mondat, jellemzően azonban egy másik szöveg. Közismert tény, hogy az antik retorikusok nemes versengés céljából gyakran fogalmazták át a prózai alkotásokat lírára, és megfordítva, a költői szövegeket prózára. Érdeemes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy a szónoki iskolák a képzés során négy különböző, egymásra épülő módszerrel fejlesztették a diákok képességeit: az olvasást és mások előadásainak meghallgatását követte a megadott szövegek vagy szövegrészletek parafrázisa, majd ezután a diákoknak önálló beszédet kellett készíteni és előadni (Bolonyi 2008). Ezeknek a mintabeszédeknek a megalkotását rendkívül szigorú szabályok irányították, míg a parafrázis, az átfogalmazás elkészítése főleg nyelvi leleményességet kívánt a diákoktól. A parafrázisok célja éppúgy lehetett az eredeti szöveg egyszerűbb, érthetőbb átfogalmazása, mint az eredetinel részletesebb, igényesebb, magyarázó átdolgozása.

A parafrázisok egyik legérdekesebb csoportját az ún. szituatív vagy **pragmatikai** körülírások alkotják, amelyek elsősorban a deiktikus elemek, valamint a direkt és indirekt beszédaktusok használatában tükröződnek (Glück 2000: 510, Bußmann 2002: 496). A parafrázis ebben az esetben a kommunikatív szándék magyarázatának, értelmezésének vagy interpretációjának az eszköze és döntően a szöveg szintjén érhető tetten. A szöveghasználók általában ugyanis arra törekcsenek, hogy megnyilatkozásaikból kizárják a bizonytalanságot, félreérthetőséget vagy a vitathatóságot, s a parafrázis ilyenkor a kértelműség megszüntetésének egyik eszközévé válik (Beaugrande – Dressler 2000: 88). Ennek a parafrázis-típusnak elsősorban a nyelven belüli átfordítási folyamatokban és azon belül a szakemberek és a laikusok közötti diskurzusban van kitüntetett szerepe (ld. 5. fejezet).

2. Parafrázis és szinonimitás

A példák alapján érzékelhető, hogy a parafrázis kérdése végső soron a **szinonímia** sokat vitatott problémájába torkollik (Beaugrande – Dressler 2000: 88). A lexikai szinonimitás meghatározásakor a szavaknak két tulajdonságát használjuk fel, nevezetesen a szavak jelentései között megfigyelhető rokonságot (azonosságot, illetve hasonlóságot) és a kontextusbeli felcserélhetőséget, helyettesíthetőséget. A szavak jelentései közötti rokonságot alapul véve megállapítható, hogy a szinonimitás a jelentés hasonlóságán, pontosabban a denotatív jelentés azonosságán és az egyéb jelentésaspektusok³ különbözőségén alapszik (Károly 1970: 24). A modern lexikográfia bizonyos mértékű toleranciát (*Toleranzrelation*) megengedve definiálja a szinonimitást, és nem az azonosságra, hanem a jelentések hasonlóságára (*Ähnlichkeitsrelation*) helyezi a hangsúlyt (Bickmann 1978). A 'még nem eléggé hasonló' és a 'már elégséges hasonlóságot felmutató' dilemmája azonban megoldatlan marad; a mérték meghatározására egyetlen definíció sem tartalmaz adekvát kritériumokat.

A jelentés azonossága, illetve hasonlósága mellett a szakirodalom a szinonimitás legfőbb próbakövének a **behelyettesíthetőséget** és a **felcserélhetőséget** (Károly 1970: 88-90, Cruse 1986: 268-270, Lyons 1995: 60-63), valamint az **értelmezések összehasonlítását** tartja. Eszerint A és B akkor tekinthető szinonimnak, ha parafrázisaik (rendszerezett és formálisan definiált szemantikai metanyelv segítségével leírt értelmezéseik) azonosak. Például az *арестовывать*,

брать, забирать, хватать, сцанать, зацанать, задерживать, сажать orosz igék szinonimák, mivel értelmezésük azonos: *X mint a hatalmi szerv képviselője megfosztja Y személyt a szabadságától, mivel az Z cselekményt hajtott végre vagy pedig azért, hogy megakadályozza, illetve megelőzze Y-nak X számára nemkívánatos cselekedetét* (Melcsuk, Zsolkovszkij 1984: 124).

A szinonimák és a parafrázisok egyaránt alkalmasak a fogalmak más szempontból való megragadására, a gondolat pontosítására, magyarázatára, valamint az ok nélküli ismétlések kiküszöbölésére. Mindkét jelenség egyben olyan kohéziós eszköz is, amely a szöveg lineáris összefüggését biztosítja az adott tartalom más kifejezésekkel történő megismétlése által. A lexikai szinonimák esetében azonban a felcserélhetőség, illetve a helyettesíthetőség a jelentés hasonlóságából következik, de nem tartozik a szinonimitás alapfeltételei közé. Ezzel ellentétben a parafrázisok esetében a helyettesíthetőség fontos kritériumnak számít, hiszen a legtöbb esetben éppen ebben rejlik a körülírások létrehozásának lényege és célja.

3. A parafrázis szerepe az értelem-szöveg modell koncepciójában

Az értelem-szöveg modell létrehozása két orosz nyelvész, Igor Melcsuk és Alekszandr Zsolkovszkij nevéhez kapcsolódik. A nyelvet mindketten egy olyan szabályrendszernek tekintették, amely a beszélő számára azt teszi lehetővé, hogy ugyanazt a gondolati tartalmat különböző nyelvi formában fejezze ki, a hallgató számára pedig a különböző kifejezési formák azonos gondolati tartalmának felismerését biztosítja. Vagyis a beszélő képes megfeleltetni a kifejezendő értelemnek mindazon szövegeket, amelyek – egy bizonyos beszédaktus kontextusában – az adott értelmet hordozzák. A hallgató pedig képes arra, hogy egy adott szövegeknek megfeleltesse mindazokat az értelemeket, amelyeket a szöveg kifejezhet (Melcsuk 1974). A modell legfőbb célja abban rejlik tehát, hogy a lehető legpontosabban reprodukálja azt a megfelelést, amely a beszélő által közölni kívánt értelem és az ezt kifejező szöveg, illetőleg szövegek között fennáll.

A modell alapja a parafrázis, vagyis az egyes kijelentések közötti szinonimitás, a vizsgálatok fő iránya pedig a parafrázisrendszerek megalkotása volt. Ebben a felfogásban a parafrázis egy olyan alapvető eljárás, amelyet a különböző mondatok szemantikai identitásának meghatározására használnak. A modell értelmében a beszélő nyelvi kompetenciája abban nyilvánul meg, hogy egy adott kiinduló 'értelem' számára létre tudja hozni mindazokat a szövegeket, vagyis mindazokat a lehetséges parafrázisokat, amelyek azt kifejezhetik. A beszélő arra is képes, hogy a szituáció vagy a kontextus függvényében ki tudja választani a számára legmegfelelőbb szöveget. A beszélő tehát szövegek segítségével fejezi ki az általa közölni kívánt 'értelmet', s a modell ugyanezt teszi: "átfordítja" az adott 'értelmet' az azt kifejező szövegbe (Melcsuk 2001: 146-147). A modell nem generatív és nem transzformációs, hanem fordító jellegű modell, amely minden egyes értelemnek megfeleltet minden olyan szöveget, amely annak kifejezésére alkalmas. Amikor a modell "átfordítja" az adott értelmet az azt kifejező szövegbe, ugyanazt teszi mint a beszélő, amikor beszél: szövegek segítségével kifejezi az általa közölni kívánt értelmet.

A modell jelentősen kitágította a szinonímia fogalmát azáltal, hogy a szerzők vizsgálatainak körében az olyan párhuzamos kifejezési formák is szerepeltek, amelyek

különböző önálló jelentésű lexémákat tartalmaznak és nem feltétlenül azonos bennük a lexémák közötti szintaktikai viszony sem. Szinonimnak minősülnek ebben az értelmezésben az egymással szóképzési viszonyban álló szavakat tartalmazó megnyilatkozások (*X állandóan ebben a könyvtárban olvas. – X ennek a könyvtárnak állandó olvasója; Z egyetemista – Z az egyetemen tanul*), a konverzív párok (*X eladta Y-nak A-t – Y megvette X-től A-t; A bajnok legyőzte az újoncot – Az újonc vereséget szenvedett a bajnoktól*), valamint számos megnyilatkozáspár, amelyek a modell függvényeivel megfeleltethetők egymásnak (*Akkor X vezette a kocsit – Akkor X ült a volánnál; A matrózt a tengerbe temették – A matróznak a tenger lett a sírja*) (Páll 1985: 313). A szerzők az azonos jelentésű, de eltérő felszíni struktúrával rendelkező nyelvi egységeket egy közös mélystruktúra parafrázis osztályainak tekintik. Nézetük szerint egy összetett mondat számtalan parafrázist enged meg, ami a nyelv rugalmasságát és szinonimákban való gazdagságát mutatja. Az alábbiakban Melcsuk székfoglaló előadásában elhangzott példasorát idézzük, amely többé-kevésbé szinonim mondatok egy családját, vagyis parafrázisait reprezentálja. Melcsuk eredeti mondata a következő: *Orwell nem kételkedik politikai elkötelezettségének művei minőségére gyakorolt pozitív hatásában.*

Parafrázisok:

- *Orwellben nem váltott ki kétséget az, hogy politikai elkötelezettsége pozitívan fog hozzájárulni művei értékeléséhez.*
- *Orwell biztos abban, hogy politikai elkötelezettsége pozitívan befolyásolja műveit, javítva minőségüket.*
- *Orwell meg van győződve arról: politikai elkötelezettsége lehetővé teszi számára, hogy emelje munkái színvonalát.*
- *Orwellnek semmi kétsége, hogy politikai elkötelezettsége jobbá teszi műveit.*
- *Orwell nem kételkedik abban, hogy politikai elkötelezettsége jobbá teszi műveit.*
- *Orwell teljesen meg van győződve arról, hogy a politikai elkötelezettség sokat javít a művein* (Melcsuk 2001: 154-155).

A felsorolt parafrázisok természetesen nem meritik ki az összes lehetőséget, annak csak egy töredékét szemléltetik. A modell értelmében a parafrázeálás olyan eszköznek vagy eljárásnak tekinthető, amelynek révén egymással ekvivalencia viszonyban lévő nyelvi egységeket hozunk létre. A parafrázeálási folyamat eredménye a parafrázis, melynek lényege és célja az eredetihez fűződő szemantikai viszony alapján határozható meg.

A parafrázisosztályok nemcsak egy-egy nyelven belül, hanem különböző nyelvek között is értelmezhetők. A közös mélystruktúrához ilyenkor nem ugyanannak a nyelvnek az eltérő felszíni szerkezetei társulnak, hanem egy másik nyelv különböző szerkezetei. Ezzel a jelenséggel több, a nyelvek közötti fordításban alkalmazott átváltási műveletben is találkozunk. Típusát tekintve a különböző átváltási műveletekre jellemző parafrázisok a mondat szintjén megnyilvánuló pragmatikai parafrázisokhoz sorolhatók. Ezzel szemben a nyelven belüli átfordítások eredményeként létrejövő pragmatikai parafrázisok elsődlegesen a szöveg szintjén jelennek meg.

4. Az átváltási műveletek és a parafrázis

A fordításról kialakított különböző elméletek egy olyan skálán helyezhetők el, amelynek végpontjain a fordítói gyakorlat számára megvalósíthatatlan elképzelések találhatók. Az egyik ilyen elképzelés a tökéletes hűség, a teljes ekvivalencia elve, melynek értelmében egy szöveget akkor fordítunk le helyesen, ha azt szó szerint tesszük. Az ilyen szóról szóra történő fordítás elérhetetlen cél, "mert minden fordítás az eredetihez, az *Azonoshoz* képest a *Más* közegeben mozog" (Szigeti 2001). A képzeletbeli skálánk ellentétes pólusán a szabad parafrázis helyezkedik el, amely ugyanúgy nem minősíthető fordításnak, mint a hűséges kópia. A szabad parafrázisnál fennáll annak a veszélye, hogy az elveszíti kapcsolatát az eredetivel, s a célnyelvi szöveg többet vagy kevesebbet, de mindenképpen *Mást* fog kifejezni, mint az eredeti. Léteznek azonban a fordítás gyakorlatában olyan átváltási műveletek, amelyekben a parafrázis megfelelő megoldást kínál. A parafrázis terminusnak szűkebb a jelentéstartománya, mint a szabad parafrázisnak, előbbi ugyanis nem *Mást*, csupán *Másképpen* közvetít (nem más értelmet, hanem ugyanazt az értelmet más nyelvi eszközökkel). Ez jelenik meg például az antonim fordítás és a teljes átalakítás átváltási műveleteiben.

Az **antonim fordítás** művelete az ellentéteség formális logikai kapcsolatára épül, alkalmazásakor a fordító az eredeti jelentést vele ellentétes célnyelvi jelentéssel helyettesíti (Klaudy – Simigné 2000: 77-82). Az ellentéteség kategóriája biztosítja a forrásnyelvi és a célnyelvi elemek közötti értelmi kapcsolatot, s így a fordítás az eredeti parafrázisának is tekinthető:

Hajót könnyű volt bérelniük. (Gárdonyi 1987: 265)

Ein Schiff zu mieten, war nicht schwer. (Schüchting 2005: 282)

Kicsoda? Hát biz azt könnyű kitalálni. Holnap jön erre a török császár. (Gárdonyi 1987: 71)

„Wer? Ja, wer? Nicht schwer zu erraten. Morgen kommt hier der türkische Kaiser vorbei.” (Schüchting 2005: 87)

– Hohó! Van nekem eszem! (Gárdonyi 1987: 115)

„Hoho! Ich bin doch nicht dumm!” (Schüchting 2005: 139)

Becsületeм tiszta, mint a kardom. (Gárdonyi 1987: 423)

Meine Ehre ist unbefleckt wie mein Schwert. (Schüchting 2005: 510)

Az antonim fordítás legjellegzőbb formája az előjelváltás: a forrásnyelvi szót – a konverzív párokhoz hasonlóan – az ellentétes értelmű célnyelvi szó tagadásával váltjuk fel (pl. *könnyű* – *nem nehéz*, *van eszem* – *nem vagyok buta*, *tiszta* – *nem foltos*). A példák azt is szemléltetik, hogy ilyenkor az állító mondatból tagadó lesz, a tagadóból pedig állító:

János király meghalt. A fia csecsemő. (Gárdonyi 1987: 69)

König János lebt nicht mehr, sein Sohn ist noch ein Säugling. (Schüchting 2005: 85)

A parafrázis szerepe a nyelvek közötti és nyelven belüli fordítási folyamatban

Éljen Magyarország, hogy ihasson a török, ameddig meg nem hal!
(Gárdonyi 1987:30)

Ungarn soll leben, damit der Türke trinken kann, solange er lebt!
(Schüching 2005: 37)

Csak szegény apám el ne ment volna vele. (Gárdonyi 1987: 276)

Wenn bloß mein armer Vater daheim geblieben wäre. (Schüching 2005: 330)

Másnap vasárnap volt, de nem szóltak az egri harangok. (Gárdonyi 1987: 345)

Der nächste Tag war ein Sonntag, die Glocken von Eger aber blieben stumm. (Schüching 2005: 415)

Az előjelváltás mellett az antonim fordítás másik tipikus esete a nézőpontváltás. Ilyenkor az adott fogalmat nem a vele ellentétes jelentésű fogalom tagadásával fejezzük ki (pl. *él – nem halt meg, meghalt – nem él; Es regte und bewegte sich nicht, als wäre es tot.* - *Hőfőherke meg sem mozdult, olyan volt, mintha nem is élne.*), hanem a tartalmat, a valóság egy adott darabkáját az ellenkező oldalról közelítjük meg (Klaudy 1997: 128). A nézőpont megváltoztatásának többféle oka lehet (pl. nyomtatékosítás vagy enyhítés), azonban minden esetben az eredeti szövegtől való elszakadást feltételez: a mélystruktúra szintjén megegyező forrás- és célnyelvi tartalom eltérő, pontosabban ellentétes nézőpontból kerül megfogalmazásra:

A raboknak egy üstben levest hoztak, és hozzá otromba fakanalakat.
(Gárdonyi 1987: 97)

Die Gefangenen bekamen Suppe und große, plumpe Holzlöffel dazu.
(Schüching 2005: 118)

A teljes átalakítás lényege szintén a jelentések felcserélésében rejlik, azonban a forrásnyelvi jelentést ilyenkor olyan célnyelvi jelentéssel cseréljük fel, amely látszólag semmiféle értelmi vagy logikai kapcsolatban nem áll az eredeti jelentéssel (Klaudy 1997: 133).

Azzal megindult a seregünk, mint ősszel a fecskék tábora, neki a török közepének. (Gárdonyi 1987: 319)

Und unser Heer brach wie der Sturm los, mitten hinein in die Menge der Türken. (Schüching 2005: 383)

A part körös-körül fűzfabokrokkal volt besűrűzve. A bokrok barkától sárgállottak. A föld kéklott az ibolyától. A tavasz édes illatát köténnyel hordta onnan a délutáni szél. (Gárdonyi 1987: 107)

Das Ufer war mit Weidenbüschen bewachen. Gelblich blühende Kätzchen schimmerten an den Zweigen. Die Erde war blau von Veilchen und Bienen summten um die Frühlingsblumen. (Schüching 2005: 201)

A teljes átalakítás csak a kogníció szintjén értelmezhető, mivel a nyelvi reprezentációs formák olyan mértékben térnek el egymástól, hogy a felszíni struktúrában nehéz közöttük kapcsolatot teremteni. Ebben az esetben a forrás- és a célnyelvi kifejezési formák közötti viszonyt az összeegyeztethetlenség⁴ kategóriája jellemzi.

A teljes átalakítás legfőbb okaként a pragmatikai különbségeket említjük meg, amelyek elsősorban a nyelvi jel és annak használója között kialakult viszonyban tükröződnek. A fordítók döntéseik meghozásakor figyelembe veszik, hogy a célnyelvi befogadó számára melyik nyelvi reprezentáció a legmegfelelőbb. A döntés egyaránt függhet kultúrális, politikai, földrajzi és gazdasági tényezőktől, azonban elsősorban a célnyelvi befogadó háttérismereteire, szakmai tudására, világlátására, vallási meggyőződésére⁵, szokásaira kell figyelemmel lenni. A teljes átalakítás műveletét ezért a szakirodalom **pragmatikai adaptációnak** is nevezi. Az alábbiakban arra látunk példákat, hogy a fordító az eredeti szöveget teljesen átalakította és olyan kifejezéssel helyettesítette, amely a célnyelvi befogadó számára is érthető és értelmezhető:

Hiszi a miskolci pék! (Gárdonyi 1987)

Das glaubt nicht einmal meine Großmutter! (Schüching 2005)

- Alszanak?

Mint a medvék. (Gárdonyi 1987: 327)

„Schlafen sie?

„Wie die *Murmeltiere*.“ (Schüching 2005: 393)

Sápadt volt a fiú, és remegett, mint a nyárfalevél. (Gárdonyi 1987: 92)

Er war bleich und starnte nur ins Leere wie eine Wachspuppe. (Schüching 2005: 111)

A teljes átalakítással és a pragmatikai adaptációval kapcsolatban egyaránt felmerül a kérdés, hogy a szemantika azonosság vagy hasonlóság teljes hiánya mellett hogyan valósul meg a kifejezések közötti jelentéstani kapcsolat és ezáltal az ekvivalencia viszonya. A fenti három példát alapul véve azt állapíthatjuk meg, hogy ekvivalenciáról csak a mélystruktúra szintjén beszélhetünk, mivel a forrás- és célnyelvi megnyilatkozások ugyanannak az ‘értelemnek’ a parafrázisai (a fenti példák sorrendjében): ‘egyáltalán nem hisz’, ‘mélyen alszanak’, illetve ‘félt’.

5. A parafrázis mint a nyelven belüli átfordítás egyik lehetséges típusa

A szövegek átdolgozása, átfogalmazása gyakran eredményezi a műfaj és a terjedelem megváltozását. Ennek egyik tipikus megnyilvánulási formája a különböző műfajok közötti szándékos parafrazeálási folyamat. Példaként említhetjük a bibliai szövegek mese formájába történő átültetését vagy a versek prózai szöveggé való átdolgozását. A parafrázis a humor forrása is lehet. Az alábbiakban arra látunk példát, amikor a műfaj- és regiszterváltást egyaránt eredményező átfogalmazás a humor forrásává válik: a gyermekek körében népszerű dalok prózában, jogi szaknyelven kerültek megfogalmazásra (Patkós 2007):

A parafrázis szerepe a nyelvek közötti és nyelven belüli fordítási folyamatban

Figyelem! Sürgősen megkérünk minden házzal rendelkező puhatestűt, hogy ingatlanát záros határidőn belül hagyja el, az annak külső felszínén keletkezett, és azóta is folyamatban lévő tüzeset miatt. A károsultakat folyékony és félig megszilárdult tejipari termékekkel kártalanítjuk, amelyek együttes mennyisége egyelőre két napi fejadagot tesz ki.

Sürgős figyelmeztetés minden kiskorú Katalin nevű lakosunk részére! Tudomásunkra jutott, hogy hazánkba betört oszmán csapatok Önöket célpontjuknak tekinthetik. Áldozataikat először mély nátrium-kloridos forrásban szeretnék megmeríteni, majd pedig abroncsok alsó tesztelésére használják fel. Tájékoztatjuk Önöket továbbá, hogy a nagy sebességgel közeledő oszmán csapatok megérkezésük után fejlvőssel történő kivégzést fogadosítanak.

Megkérünk mindenkit, aki lépéseit nem tudja az általunk megadott ritmushoz igazítani, ne álljon sorba este az üzemi konyhán, mivel számukra rétest biztosítani nem áll módunkban. Emellett felhívánk a figyelmet az említett táplálék pozitív tulajdonságaira, valamint arra, hogy Honvédségünk számára kifejezetten ezt az ételtípust írják elő a hivatalos szervek.

Mivel a körzetünkben észlelhető csókák csípése madárinfluenzával fenyegethet, valamint látásában korlátozott kis korú varjak jelenléte is aggodalomra adhat okoz, gyermekünk keresztanyja két löerős járművéért küldetett. Meg kell azonban tagadnom ezt a kérését, mivel e közlekedési eszközt szintén potenciális veszélyforrások, pontosabban tollas baromfi(a)k foglalták el.

Teljesen felújított, eredeti meghajtással rendelkező nosztalgiavonat indul a második vágányról Kanizsa állomásra. Megerősítjük, hogy a vonat a kanizsai pályaudvarra megy. A szerelvény elején az irányítási funkciókért a gépész-menedzser felel, ő az, aki a szerelvényt hajtó mozdony irányvektorát és sebességét meghatározza. Más források szerint vonatkísérőként az utolsó kocsiban tartózkodik az a töltött tésztaféleség, amelynek feje táplálkozásunk egyik legfontosabb gumós gyökérnövényévé alakult.

A parafrázisok elsődleges céljukat mindig az **eredetihez viszonyítva** érik el. A parafrázis eredményeként létrejövő szöveg lehet tehát az eredetihez képest bonyolultabb, összetettebb vagy egyszerűbb és érthetőbb. Ez utóbbira példa a szakemberek és a laikusok diskurzusára jellemző **magyarázó** parafrázis, amikor a szakember a laikus számára is érthető módon igyekszik továbbítani az adott információt. Az ilyen beszédlépések tipikus színterei intézményhez kötődnek, céljuk pedig az intézményi kommunikációban felmerülő akadályok kiküszöbölése. Állításainkat az egészségügy és a joggyakorlat területéhez kapcsolódó intézményspecifikus diskurzus-típusok segítségével illusztráljuk.

5.1. Parafrázisok az orvos és beteg közötti kommunikációban

Az orvosok és a betegek közötti kommunikáció fontos szerepet játszik a gyógyításban, aminek jelentőségét napjainkban jogi dokumentumok is deklarálják.⁶ A betegnek joga van megismerni minden olyan adatot, amely az egészségi állapotával kapcsolatos és joga van az ún. tájékozott beleegyezés gyakorlására, vagyis orvosi kezelést, műtétet a beteg beleegyezése nélkül nem szabad végezni; a beavatkozás előfeltétele az orvos és a beteg között folyó párbeszéd eredményeként létrejövő érvényes beleegyezés. Az *egyéniessített formában megadott teljes körű tájékoztatás* ideális esetben pontosan követi Grice kooperációs elvét és a négy maximát, sőt bizonyos értelemben még ki is egészíti a tökéletes információáramláshoz szükséges feltételeket. Az *egyéniessített formában* történő megfogalmazás ugyanis azt feltételezi, hogy az információ közlése a beteg számára érthető módon történjen: „A betegnek joga van arra, hogy számára érthető módon kapjon tájékoztatást, figyelemmel életkorára, iskolázottságára, ismereteire, lelkiállapotára, e tekintetben megfogalmazott kívánságára, valamint arra, hogy a tájékoztatáshoz szükség esetén és lehetőség szerint tolmácsot vagy jeltolmácsot biztosítsanak.” [1997. évi CLIV. Törvény az egészségügyről II. 13. §. (8)].

Beszédlépéseiben az orvos ezért gyakran a diagnózis vagy a zárójelentés egyes részeinek magyarázó parafrázisát fogalmazza meg, vagyis úgy fejt ki az információkat, hogy az a beteg számára is érthető legyen. Az átfogalmazás folyamatában sor kerül az implikált tartalom explikálása, a terminusok és a latin rövidítések magyarázatára, valamint az egyes orvosi szakmai kifejezések jelentése mögötti tartalom részletes kifejtésére.

5.2. Parafrázisok a tárgyalótermi diskurzusban

A szakemberek és a laikusok között folyó tárgyalótermi diskurzus egyik alapvető ismérve az aszimmetria, amely a jog intézménye által meghatározott szereposztásra, valamint a beszélgetőpartnerek interakcióban való részvételének feltételeire és lehetőségeire vonatkozik (pl. a beszél lépés jogának megszerzésére, a tematikai kontrollra, az idő feletti kontrollra stb.). A jogi eljárás során az interakció résztvevői a valóság tényeit különböző nyelvi eszközökkel ábrázolják. Ennek a többlépcsős parafrázis folyamatnak az ‘eredetije’ a laikus narratívája, ő ugyanis résztvevője vagy közvetlen tanúja volt az eseményeknek. Elbeszélése egyben az első láncszemét alkotja annak a nyelven belüli átfordítási folyamatnak (Szabó 2000), amelynek egymásra épülő szakaszaiban a szakemberek a különböző nyelvi reprezentációkban olyan jogi terminusokat tartalmazó parafrázisokat hoznak létre, amelyek végső soron összehasonlíthatóvá válnak a törvény normáival. A nyelvi reprezentációknak ezen a szintjén megvalósul a szubszumálás, vagyis megállapíthatóvá válik, hogy az adott cselekmény alárendelhető-e a jogszabálynak, besorolható-e a bűncselekmények kategóriájába. A különböző nyelvi reprezentációk közötti ekvivalencia viszonyt az hozza létre, hogy mid egyik parafrázis a valóságnak ugyanazon szeletére vonatkozik.

A jogi eljárás folyamatát nemcsak a szövegszintű átfordítások, hanem a lexikai vagy szintaktikai egységeket érintő pragmatikai körülírások is jellemzik. A textológiai parafrázisok elsődleges célja az, hogy a jogszabály számára értelmezhető szövegek (pl. az ügyész, a védő, a bíró narratívái) jöjjenek létre, az alacsonyabb nyelvi szinteket érintő parafrázisok pedig a célnyelvi befogadó, jelen esetben a laikus

beszédmegértési folyamatának megkönnyítése érdekében születnek. Az alábbi két párbeszédben a laikus számára ismeretlen jogi terminus intralingvális átfordítására kerül sor. A *keresetet benyújtani*, illetve az *indítványt előterjeszteni* funkcióig és szerkezeteket a bíró (B) az első példában a sértett (S), a másodikban a vádlott (V) számára parafrázisok segítségével értelmezi és magyarázza, vagyis a jogi terminológiát a laikus nyelvére fordítja át:

- (1) B: *Ha azt mondja, hogy én ezt vitatom, nekem sokkal többre van, azt megteheti, de akkor polgári bíróságon önnek kell keresetet benyújtani.*
 S: *Nem keresek semmit se nem.*
 B: *Nem lesz többet idézve, fog kapni az ítéletből egy példányt. Ha polgárjogi igényben döntene a bíróság, akkor már az ítélet alapján. Bejönnek egy pénteki napon a bíróságra, és akkor azt csak be kell nyújtani itt, azt már tudják itt a fogalmazók, hogy mi a dolguk.*
- (2) B: *Kíván-e valamilyen bizonyítási indítványt előterjeszteni?*
 V: *Nem. Nem tudom. Nem értem.*
 B: *Gondolok itt arra, hogy tanúmeghallgatás, egyéb okirat beszerzése. Ezt akarja-e még?*

Összegzés

A parafrázis nem azonosítható tehát a fordításelméletben használt célnyelvi szöveg kategóriájával, ahogyan a parafrázeálás sem azonosítható a hagyományos értelemben vett fordítási folyamattal. A két fogalomegyüttest (a parafrázist és a parafrázeálást egyfelől, a célnyelvi szöveget és a fordítási folyamatot másfelől) el kell különítenünk egymástól, s a parafrázeálást a fordítási folyamat egyik lehetséges módszerének, míg a parafrázist a célnyelvi szövegalkotás egyik ideiglenes szakaszának, interpretatív lépcsőfokának tekinthetjük, amelytől nem szabad a forma- és jelentéshű fordítások iránti elvárásainkat számon kérni. Teljes mértékben egyetértünk Szigeti Csaba (2001) nézetével, amikor a következőket írja: “Szeretném fenntartani fordítás és parafrázis lehetőség szerint erőteljes megkülönböztetését. ... Az is világos, hogy ha sikerül fordítás és parafrázis különválasztása, akkor elvárásainkat is e distinkcióhoz kell igazítani: nem kívánhatunk meg parafrázistól olyanfajta hűséget, amely a fordításnál természetes, és megfordítva, egy fordítás ne legyen annyira szabad, hogy mit sem tudjunk meg belőle az eredetijéről.” Az elmondottak általában jellemzik a fordítási folyamatot és elsődlegesen a szöveg szintű irodalmi parafrázisokra vonatkoznak. A mondatok vagy a lexikai egységek szintjén használt parafrázisok alkalmazása azonban mind a nyelven belüli, mind a nyelvek közötti fordítási folyamatban indokolt és szükséges, amennyiben az átfordítás, illetve körülírás a célnyelvi befogadó érdekében történik. Ebben az esetben a parafrázis azt a célt szolgálja, hogy a szöveg címzettje az adott nyelvi reprezentációhoz a megfelelő ‘értelmet’ tudja társítani.

Irodalom

- Bakos F. 1986. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Beaugrande, de R. – Dressler, W. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Bickmann, H. J. 1978. *Synonymie und Sprachverwendung. Verfahren zur Ermittlung von Synonymklassen als kontextbeschränkten Äquivalenzklassen*. Tübingen: Günther Narr.
- Bolonyi G. 2008. *Antik szónoki gyakorlatok*. OTKA. (Dr. Buda Béla jegyzete)
- Bußmann, H. 2002. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Conrad, R. 1988. *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Cruse, D. A. 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge.
- Fábián P. – Szathmári I. – Terestyéni F. 1985. *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Földes Cs. 1993. *Deutsch – ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke. Német – magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára*. Szeged: Officina Kft.
- Glück, H. (Hrsg.) 2000. *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart – Weimar: Verlag J.B. Metzler.
- Károly S. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1997. *Fordítás II. Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. – Simigné Fenyő S. 2000. *Angol – magyar fordítástechnika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lyons, J. 1995. *Linguistic Semantics*. Cambridge.
- Melcsuk, I. A. 1974.: Мельчук, И. А. *Опыт теории лингвистических моделей. «СМЫСЛ ↔ ТЕКСТ»*. Москва.
- Melcsuk, I. A. – Zsolkovszkij A. K. 1984.: Мельчук, И. А. – Жолковский, А. К. *Толково-комбинаторный словарь современного русского языка. Wiener Slawistischer Almanach 14*. Vienna.
- Melcsuk, I. 2001. Egy értelem-szöveg nyelvészet felé. In: Papp Ferenc (szerk.) *A moszkvai szemantikai iskola*. Budapest: Corvina.
- Patkós D. 2007. <http://patkosdaniel.extra.hu>
- Páll E. 1985. Recenzió: Apreszján, Ju. D. 1974. Lexikai szemantika. A nyelv szinonim eszközei. Moszkva: Nauka, In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVI. 312-315.
- Szabó M. 2000. *Nyelvhasználat a jogi eljárásban. Nyelvi átfordítás és ténykonstitúció a jogi tényállás megállapításának folyamatában*. Felsőoktatási Kutatási és fejlesztési Pályázatok. Kézirat.
- Szathmári I. (szerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szigeti Cs. 2001. *Horatius a Sorbonne-on, Faludy az Akadémián*. Ex Symposium. Irodalom, művészet, filozófia, reflexió. 2001/34-35. sz.
- Szikszaíné N. I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

Források

Gárdonyi Géza: 1987. *Egri csillagok*. Budapest – Uzsgorod: Móra Kiadó - Kárpáti Kiadó.

Géza Gárdonyi: 2002. *Sterne von Eger*. Budapest: Corvina Kiadó. Fordította: Mirza von Schüching.

¹ A logikában a parafrázis az állítások közötti szinonim viszonyok leírásához használt fogalom. Logikai értelmezésben a parafrázis jelentése azonos a bilaterális (két feltételhez kötött) implikációval, illetőleg az ekvivalenciaviszonnyal: egy tetszőleges M_1 mondat és M_2 mondat között akkor beszélhetünk a parafrázis / ekvivalencia viszonyáról [formálisan: $(M_1 \rightarrow M_2) \wedge (M_2 \rightarrow M_1)$], ha igaz a következő állítás: M_1 implikálja M_2 -t és M_2 implikálja M_1 -t. Például a *János idősebb, mint Mária* mondat azt implikálja, hogy *Mária fiatalabb, mint János*, és fordítva. (Bußmann 2002: 496)

² "Írás vagy beszéd közben megtörténik, hogy az író-költő vagy a beszélő bizonyos oknál fogva, stilisztikai célból nem nevezi nevén a fogalmat, hanem valamilyen szembeötlő vonása vagy vonásai alapján más szavakkal érzékelteti, más szavakkal fejezi ki (rendszerint felsorol a tulajdonságaiból) oly módon, hogy a kifejezni szándékolt fogalmat pontosan megértjük; néha utólag meg is mondja az illető fogalom nevét. Ezt a fontos kifejezési módot, stiláris eszközt hívjuk körülírásnak (periphrasis 'más mondás, körülbeszélés', vagyis: szóbeli körülírás)." (Fábián P. – Szathmári I. – Terestyéni F. 1985: 118)

³ A jelentés árnyalataiban, vagyis a nem denotatív jelentésspektusokban mutatkozó különbségek többfélék lehetnek: grammatikai (*слышать* - *слыхать*), stilisztikai (*жена* - *супруга*), érzelmi-hangulati (*лошадь* - *кляча*), műfaji (*восполнение легких* - *пневмония*), szociális (*женщина* - *дама*), szakmai (*летчик* - *пилот*), területi (*печет* - *кочет*) és végül valenciális különbségek (*коричневый* - *карий*) (Apreszjan 1974: 216).

⁴ Összeegyeztethetlenségi viszonyról akkor beszélünk, ha két fogalom terjedelme kizárja egymást, ha a fogalmaknak megfelelő halmazoknak nincs egyetlen közös eleme sem, miközben nem merítik ki a tárgyak azon osztályát, amelyhez tartoznak (Recker 1974, 1986, idézi Klaudy 1997: 133).

⁵ 1969. január 25-én a Szentszék utasítást tett közzé a liturgikus szövegek fordításáról, melynek értelmében "a fordításoknak a liturgiában az a céljuk, hogy szolgálják az üdvösség jó hírének hirdetését a hívek számára, továbbá, hogy kifejezzék az Egyháznak az Úrhoz intézett imáját ... E cél elérésére nem elégséges csupán annyi, hogy amikor liturgikus használatra fordítást készítenek, egy másik nyelven kifejezzék az eredeti szöveg betű szerinti tartalmát és eszméit, hanem *erőfeszítést kell tenni* annak érdekében is, hogy *egy adott népnek és e nép saját nyelvén hűségesen közöljék azt, amit az Egyház az eredeti szöveggel közölni akart, egy másik népnek és egy másik nyelven*. Egy fordítás hűségét tehát nem lehet megítélni az egyes szavakból vagy egyes mondatokból kiindulva, hanem a liturgikus közlés pontos összefüggésének megfelelően kell megítélni, összhangban a természetével és sajátos módjával."

⁶ Az Egészségügyi Világszervezet 1981-ben jelentetett meg egy dokumentumot, amelyben meghatározza a betegjogokat, közöttük a betegnek azt a jogát, hogy *megfelelő tájékoztatás* után bizonyos kezelések elvégzését elfogadja vagy elutasítsa. Az 1997. évi CLIV. Törvény az egészségügyről II. fejezete (A betegek jogai és kötelezettségei) rendelkezik – többek között – a tájékoztatáshoz való jogról is, mely szerint „*a beteg jogosult a számára egyéniesített formában megadott teljes körű tájékoztatásra*”. [1997. évi CLIV. Törvény az egészségügyről II. 13. §. (1)]